

Robert Harris

Dictator

VERTAALD DOOR
ARJAAN EN THIJS VAN NIMWEGEN

2016

AMSTERDAM

Voor Holly

NOOT VAN DE AUTEUR

Dictator vertelt het verhaal van de laatste vijftien levensjaren van de Romeinse staatsman Cicero, in de vorm van een fictieve biografie, geschreven door zijn secretaris Tiro.

Dat er iemand als Tiro bestond en dat hij zo'n boek geschreven heeft, zijn goed gedocumenteerde historische feiten. Hij was geboren als slaaf op het familielandgoed en was drie jaar jonger dan zijn meester, maar overleefde hem vele jaren. Volgens de heilige Hiëronymus werd hij honderd jaar oud.

'Jouw diensten aan mij zijn talloos,' schreef Cicero hem in 50 v.Chr., 'in mijn huis en daarbuiten, in Rome en in het buitenland, bij mijn openbare en privé zaken, bij mijn studie en letterkundig werk...' Tiro was de eerste die een toespraak in de senaat letterlijk noteerde. Zijn stenosysteem, bekend als *Notae Tironianae*, werd in de Kerk nog in de zesde eeuw gebruikt. Enkele sporen ervan (het teken '&', de afkortingen etc., NB, i.e., e.g.) zijn nu nog in gebruik. Hij schreef ook verhandelingen over de ontwikkeling van het Latijn. Zijn meerdelige biografie van Cicero wordt genoemd als bron door Asconius Pedianus, historicus uit de eerste eeuw; Plutarchus verwijst er tweemaal naar. Maar net als Tiro's andere geschriften ging het boek verloren bij de ineenstorting van het Romeinse Rijk.

Wat voor boek zou het geweest zijn, kun je je afvragen. Cicero leidde een uitzonderlijk leven, zelfs naar de maatstaven van zijn veelbewogen tijd. Vergeleken met zijn aristocratische rivalen was hij van betrekkelijk lage afkomst, en hij stond onverschillig tegenover militaire zaken, maar door zijn talenten als orator en zijn briljante intelligentie rees zijn ster razendsnel binnen het Romeinse politieke stelsel, tot hij, volkomen onverwacht, tot consul gekozen werd op zijn tweeënveertigste, de minimumleeftijd voor dat ambt.

Er volgde een crisisjaar – 63 v.Chr. – waarin hij te maken kreeg met een samenzwering om de republiek omver te werpen, geleid door Sergius Catilina. Om de opstand te onderdrukken gaf de senaat, onder voorzitterschap van Cicero, opdracht vijf vooraanstaande burgers ter dood te

brenge – een episode die zijn carrière daarna altijd heeft achtervolgd.

Toen vervolgens de drie machtigste mannen in Rome – Julius Caesar, Pompeius de Grote en Marcus Crassus – zich verenigden in het zogenoemde triumviraat om de staat te beheersen, besloot Cicero zich daartegen te verzetten. Als reactie daarop zette Caesar, gebruikmakend van zijn macht als *pontifex maximus*, de eerezuchtige aristocratische demagoog Clodius – een oude vijand van Cicero – ertoe aan Cicero te vernietigen. Caesar gaf Clodius toestemming zijn status van patriciër af te leggen en plebejer te worden, en stelde hem zo in staat tot tribuun gekozen te worden. Tribunen hadden de macht burgers voor het gerecht te slepen en te laten vervolgen. Cicero besloot al snel dat hij geen andere keus had dan Rome te verlaten. Op dit dieptepunt van zijn carrière begint *Dictator*.

Het was mijn opzet om, zo waarheidsgetrouw als mogelijk is in een roman, het eind van de Romeinse Republiek te beschrijven, zoals Cicero en Tiro dat kunnen hebben ervaren. Waar mogelijk zijn brieven, toespraken en beschrijvingen van gebeurtenissen overgenomen uit de oorspronkelijke bronnen.

Dictator omvat een periode die – althans tot de uitbarsting tussen 1933 en 1945 – misschien wel de meest verwarrende in de geschiedenis van de mensheid is geweest. Achter in dit boek zijn kaarten, een woordenlijst en een lijst van personen opgenomen om de tocht door Cicero's uitdijende en ineenslopende wereld te vergemakkelijken.

Robert Harris
Kintbury, 8 juni 2015

De melancholie der antieke wereld lijkt mij heviger te zijn geweest dan die der moderneren; zij allen impliceren, in meer of mindere mate, dat achter de duistere leegte de onsterfelijkheid wacht. Maar voor de antieken was dat 'zwarte gat' de oneindigheid zelve; hun dromen verschijnen en verdwijnen tegen een achtergrond van onverbiddelijk duister. Geen ge-weeklaag, geen stuipen – niets dan een nadenkende, starende blik. Juist toen de goden verdwenen waren en Christus nog komen moest, was er een unieke periode in de geschiedenis, tussen Cicero en Marcus Aurelius, waarin de mens er alleen voor stond. Nergens anders vind ik die zeer speciale grandeur.

– Gustave Flaubert, brief aan Mme. Roger des Genettes, 1861

Tijdens zijn leven verbeterde Cicero het leven. Dat doen zijn brieven ook, al is het maar voor een student hier en daar; ze leiden de aandacht af van kleinerende wanhoop en laten je leven tussen de togadragende lieden van Vergilius, de vertwijfelde meesters van een grotere wereld.

– D.R. Shackleton Bailey, *Cicero*, 1971

DEEL EEN

BALLINGSCHAP

58 V.CHR. – 47 V.CHR.

Nescire autem quid ante quam natus sis acciderit, id est semper esse puerum. Quid enim est aetas hominis, nisi ea memoria rerum veterum cum superiorum aetate contextitur?

Wie onwetend blijft van wat er voor zijn geboorte gebeurde, blijft altijd een kind. Want wat is een mensenleven waard, als het niet is verweven met het leven van onze voorvaderen in de annalen der geschiedenis?

– Cicero, *Orator*, 46 v.Chr.

I

Ik herinner me hoe de kreten van Caesars oorlogsbazuinen ons achtervolgden over de duisterende velden van Latium – hun smachtend, jammerend gehuil, als van bronstige dieren – en hoe, toen ze verstomden, enkel nog het geschuifel klonk van onze schoenen op de ijzige weg, en onze wilde, hijgende adem.

Voor de onsterfelijke goden was het onvoldoende dat Cicero werd bespuwd en verguisd door zijn medeburgers; onvoldoende dat hij midden in de nacht van de haard en altaren van zijn familie en voorvaderen werd verdreven, onvoldoende zelfs dat hij terwijl wij te voet van Rome wegvluchtten omkeer en zijn huis in vlammen zag opgaan. Zij vonden het noodzakelijk aan al deze kwellingen nog een laatste hand te leggen: dat hij gedwongen was aan te horen hoe het leger van zijn vijand het kamp op het Marsveld opbrak.

Hij was de oudste van ons gezelschap, maar Cicero hield gelijke tred met de rest. Onlangs nog had hij het leven van Caesar in de palm van zijn hand gehouden. Hij had het kunnen vermorzelen als een ei. Maar nu was hun beider fortuin volkomen gekeerd. Terwijl Cicero naar het zuiden vluchtte om aan zijn vijanden te ontsnappen, marcheerde de bereider van zijn ondergang naar het noorden om beide Gallische provincies onder zijn gezag te brengen.

Hij liep met gebogen hoofd, zwijgend, en ik vermoedde dat hij te zeer vervuld was van wanhoop om te spreken. Pas bij het aanbreken van de dag, toen we met onze paarden samenkwamen bij Bovillae en klaarstonden voor het tweede deel van onze vlucht, bleef hij staan, met zijn voet in de deuropening van zijn rijtuig en zei plots: ‘Denk je dat we terug moeten gaan?’

Die vraag overviel me. ‘Ik weet het niet,’ zei ik. ‘Ik heb er niet over nagedacht.’

‘Nou, denk er dan nu dan maar over na. Waarom vluchten we uit Rome weg?’

‘Vanwege Clodius en zijn bende.’

‘En waarom is Clodius zo machtig?’

‘Omdat hij tribuun is, en wetten tegen u kan aannemen.’

‘En wie heeft het mogelijk gemaakt dat hij tribuun kon worden?’

Ik aarzelde. ‘Caesar.’

‘Precies. Caesar. Dacht je dat het toeval was dat die man precies op dat moment naar Gallië is vertrokken? Natuurlijk niet! Hij heeft gewacht tot zijn spionnen hem meldden dat ik uit de stad was vertrokken, en pas daarna beval hij zijn leger te vertrekken. Waarom? Ik heb steeds aangenomen dat hij Clodius heeft gepromoveerd om mij te straffen, omdat ik me tegen hem had uitgesproken. Maar wat als zijn werkelijke doel al die tijd was mij uit Rome te verdrijven? Wat is dat voor list dat hij zeker moet weten dat ik weg ben voordat hij ook vertrekken kan?’

Ik had moeten inzien dat wat hij zei logisch was. Ik had hem moeten aansporen terug te gaan. Maar ik was te uitgeput om redelijk te denken. En als ik eerlijk ben, was dat niet het enige: ik was te bang voor wat die boeven van Clodius ons aan zouden doen als ze ons te pakken kregen wanneer we de stad weer binnengingen.

Dus in plaats daarvan zei ik: ‘Dat is een goede vraag, en ik durf niet te zeggen dat ik het antwoord weet. Maar zou het niet besluiteloos lijken als u opeens weer verschijnt, nadat u iedereen vaarwel hebt gezegd? Hoe dan ook heeft Clodius uw huis nu in de as gelegd, dus waar moeten wij naar terugkeren? Wie zal ons onderdak bieden? Ik denk dat het verstandiger is als u zich aan uw oorspronkelijke plan houdt en zo ver mogelijk bij Rome vandaan reist.’

Hij legde zijn hoofd tegen het rijtuig en sloot zijn ogen. Het schokte me hoe verwilderd hij er na een nacht reizen uitzag in het vale grijze licht. Zijn haar en baard waren al weken niet geknipt. Hij droeg een zwartgeverfde toga. Dit was pas zijn negenenveertigste jaar, maar dat openbare rouwvertoon deed hem er veel ouder uitzien – als een oeroude, heilige bedelaar. Na een poosje zuchtte hij: ‘Ik weet het niet, Tiro. Misschien heb je gelijk. Ik heb al zo lang niet geslapen, ik ben te moe om nog te denken.’

En dus werd er een fatale fout gemaakt – eerder uit besluiteloosheid dan als besluit – en reisden we de rest van die dag en de twaalf dagen erop verder zuidwaarts, om op veilige afstand van het gevaar te komen, zo dachten we. Om geen aandacht te trekken reisden we met een minimale entourage – enkel de koetsier en drie gewapende slaven te paard, één voor en twee achter. Een kistje vol gouden en zilveren munten zat onder

onze bank verstoppt. Atticus, Cicero's oudste en beste vriend, had ons dat gegeven om onze reis mee te betalen. We verbleven alleen in huizen van mannen die we vertrouwden – nooit langer dan één nacht – en meden de plekken waarvan men misschien verwachtte dat Cicero ze zou bezoeken, zoals zijn villa aan zee in Formiae – zijn achtervolgers zouden hem daar direct zoeken – en de Baai van Napels, die zich al vulde met de jaarlijkse exodus uit Rome, burgers op zoek naar winterzon en warme bronnen. In plaats daarvan haastten we ons zo snel we konden naar de teen van Italië.

Cicero's plan, op reis uitgewerkt, was naar Sicilië te gaan en daar te blijven tot in Rome de politieke opwinding over hem bedaard was. 'Uiteindelijk zal de massa zich tegen Clodius keren,' voorspelde hij. 'Dat is nu eenmaal de onveranderlijke aard van de massa. Hij zal altijd mijn aartsvijand zijn, maar hij zal niet altijd tribuun blijven – dat moeten we nooit vergeten. Over negen maanden is zijn ambtstermijn voorbij, en dan kunnen we terugkeren.'

Hij was er zeker van dat hij vriendelijk ontvangen zou worden door de Sicilianen, al was het maar omdat hij de tirannieke gouverneur van het eiland, Verres, met succes had aangeklaagd – al was die briljante overwinning, die de start van zijn politieke carrière had betekend, al twaalf jaar geleden, en was Clodius nog recent magistraat geweest in de provincie. Ik zond brieven vooruit waarin zijn plan om een toevluchtsoord te zoeken werd aangekondigd, en toen we de haven van Regium bereikten huurden we een kleine boot met zes roeiriemen, om de zee-engte over te steken, naar Messina.

We vertrokken uit de haven op een heldere, koude winterochtend vol verschroeiend blauw. Zee en hemel, lichtblauw en donkerder, de lijn die ze scheidde messcherp, de afstand naar Messina maar drie mijl. Het kostte ons minder dan een uur. We kwamen zo dichtbij dat we Cicero's medestanders naast elkaar op de rotsen konden zien staan om hem welkom te heten. Maar tussen ons en de ingang van de haven lag een oorlogsschip dat het rood en groen voerde van de gouverneur van Sicilië, Gaius Vergilius, en toen we de vuurtoren naderden, werd het anker opgehaald en voer het schip traag naar voren om ons de pas af te snijden. Vergilius stond aan de reling, omringd door zijn lictoren. Eerst schrok hij zichtbaar van Cicero's sjofele verschijning, toen riep hij een groet, waar Cicero vriendelijk antwoord op gaf. Ze hadden vele jaren samen in de senaat gezeten.

Vergilius vroeg hem naar zijn bedoelingen.

Cicero riep terug dat hij uiteraard van plan was aan land te komen.

‘Dat heb ik gehoord,’ antwoordde Vergilius. ‘Helaas kan ik dat niet toestaan.’

‘Waarom niet?’

‘Vanwege de nieuwe wet van Clodius.’

‘En wat mag die nieuwe wet dan wel zijn? Het zijn er zoveel, je raakt de tel kwijt!’

Vergilius gebaarde naar een staflied dat een document tevoorschijn haalde en zich omlaagboog om het aan mij te overhandigen en daarna gaf ik het aan Cicero. Nog altijd kan ik me herinneren hoe het door het briesje fladderde in zijn handen, als een levend wezen; het was het enige geluid in de stilte. Hij nam de tijd en toen hij uitgelezen was gaf hij het zonder commentaar aan mij.

Lex Clodia in Ciceronem

Overwegende dat M.T. Cicero Romeinse burgers zonder verhoor of vonnis ter dood heeft gebracht en voor dat doel het gezag en de besluiten van de senaat heeft vervalst, wordt hierbij verordend dat hem tot op vierhonderd mijlen van Rome geen toegang tot vuur en water kan worden verschaft; dat niemand hem onderdak kan bieden of ontvangen, op straffe des doods; dat zijn gehele have en goed verbeurd worden verklaard; dat zijn huis in Rome zal worden gesloopt en dat op de plaats ervan een schrijn voor Libertas zal worden ingewijd; en dat wie hem tracht terug te halen door daad, woord, stemgedrag of op welke wijze dan ook, als een vijand van de republiek zal worden behandeld, tenzij diegenen die Cicero wederrechtelijk ter dood heeft veroordeeld eerst weer tot leven komen.

Het moet een vreselijke klap geweest zijn. Maar hij vond de kracht om het met een handbeweging van zich af te zetten. ‘Wanneer,’ vroeg hij, ‘is deze onzin gepubliceerd?’

‘Ik heb gehoord dat het acht dagen geleden in Rome openbaar is gemaakt. Ik kreeg het gisteren in handen.’

‘Maar dan is het nog niet eens wettig, en dat kan het ook niet zijn tot het driemaal is voorgedragen! Mijn secretaris kan dat bevestigen. Tiro,’ zei hij, en hij wendde zich tot mij, ‘vertel de gouverneur eens wanneer die

wet op zijn vroegst kan worden aangenomen.’

Ik probeerde het uit te rekenen. Voor er over een wetsvoorstel kon worden gestemd moest het driemaal hardop worden voorgedragen op het forum, op drie achtereenvolgende marktdagen. Maar mijn geest was nog geschokt door wat ik zojuist had gelezen. Ik wist niet meer wat voor dag het vandaag was, laat staan wanneer de marktdagen zouden zijn. ‘Over twintig dagen,’ zei ik weifelend, ‘vijfentwintig misschien?’

‘Zie je?’ riep Cicero. ‘Zelfs als het wordt aangenomen, en dat wordt het zeker niet, heb ik nog drie weken voor het van kracht wordt!’ Hij stond op, ging op de voorsteven staan en hield zich op de schommelende boot in evenwicht, zijn armen smekend gespreid. ‘Alsjeblieft, mijn beste Vergilius, omwille van onze vroegere vriendschap, nu ik zo ver ben gekomen, laat me ten minste aan land komen en een paar nachten met mijn medestanders doorbrengen.’

‘Nee, zoals ik al zei, het spijt me, maar ik kan het risico niet nemen. Ik heb overlegd met mijn deskundigen. Zij zeggen dat je, zelfs als je naar de uiterste westpunt van het eiland zou reizen, naar Lilybaeum, nog steeds binnen driehonderd mijl van Rome zou zijn, en dan krijg ik problemen met Clodius.’

Toen hield Cicero op vriendelijk te zijn. Op kille toon zei hij: ‘Volgens de wet heb jij het recht niet een Romeins burger het reizen te verhinderen.’

‘Ik heb het volste recht om de rust in mijn provincie te waarborgen. En mijn woord is hier wet, zoals je weet...’

Hij deed verontschuldigend. Hij was zelfs gegeneerd, durf ik wel te zeggen. Maar hij was onvermurwbaar, en ook na nog wat nijldige woordenwisselingen zat er niets anders op dan om te keren en terug naar Regium te roeien. Ons vertrek veroorzaakte een luid geschreeuw van ontzetting op de kust, en ik zag dat Cicero zich voor het eerst ernstige zorgen maakte. Vergilius was zijn vriend. Als een vriend al zo reageerde, dan zou spoedig heel Italië tegen hem zijn. Terugkeren naar Rome om tegen de wet te protesteren was veel te riskant. Hij was te laat vertrokken. Behalve de gevaren die de reis zelf zou meebrengen, zou het wetsvoorstel bijna zeker worden aangenomen. Dan zouden we vastzitten, op vierhonderd mijl van de wettelijk toegestane grens. Om veilig aan de voorwaarden van zijn ballingschap te voldoen zou hij onmiddellijk naar het buitenland moeten vluchten. Gallië was uiteraard geen optie, vanwege Caesar. Het

zou dus ergens in het oosten moeten worden – Griekenland misschien, of Azië. Maar helaas zaten we aan de verkeerde kant van het schiereiland om over de verraderlijke winterzee te ontsnappen. We moesten naar de andere kust gaan, naar Brundisium aan de Adriatische Zee, en daar een groot schip zien te vinden, geschikt voor een lange reis. Onze situatie was uiterst hachelijk – en dat was ongetwijfeld Caesars bedoeling geweest; hij had Clodius immers gesteund en gemaakt tot wat hij was.

Het kostte ons twee zware reisweken om de bergen over te steken. Vaak regende het hard en de wegen waren voor het merendeel slecht. Iedere mijl was het of we elk moment in een hinderlaag konden lopen, al was men in de primitieve dorpjes die we passeerden gastvrij genoeg. 's Nachts sliepen we in rokerige, ijskoude herbergen en aten hard brood en vet vlees; de zure wijn maakte het amper smakelijker. Cicero's humeur hield het midden tussen woede en wanhoop. Hij zag nu duidelijk in dat hij door Rome te verlaten een vreselijke fout had gemaakt. Het was waanzin geweest dat hij uit de stad was vertrokken en Clodius zo de vrijheid had gegeven om de laster te verspreiden dat hij 'zonder verhoor of vonnis' burgers ter dood had gebracht, terwijl Catalina's vijf samenzweerders zich juist hadden kunnen verdedigen en met instemming van de gehele senaat tot hun executie was besloten. Maar zijn vlucht stond gelijk aan een schuldbekentenis. Hij had zijn instinct moeten gehoorzamen en terug moeten keren toen hij Caesars afscheidsbazuinen had gehoord, toen hij voor het eerst zijn fout had beseft. Hij weende om de rampspoed die zijn dwaasheid en schroom zijn vrouw en kinderen hadden berokkend.

Toen hij klaar was zichzelf te kastijden richtte hij zijn wrok op Hortensius 'en de rest van die aristocratische klik', die hem nooit hadden vergeven dat hij, van nederige komaf, tot consul was gestegen en de republiek had gered: ze hadden hem opzettelijk ertoe aangezet te vluchten, om hem zo te gronde te richten. Hij had het voorbeeld van Socrates moeten volgen, die had gezegd dat de dood te verkiezen was boven ballingschap. Ja, hij had zelfmoord moeten plegen! Hij greep een mes van de eettafel. Hij zóú zelfmoord plegen! Ik zei niets. Ik nam het dreigement niet serieus. Hij kon niet tegen de aanblik van andermans bloed, laat staan zijn eigen bloed. Zijn hele leven had hij militaire expedities trachten te mijden, de spelen, openbare terechtstellingen, begrafenissen – alles wat hem aan zijn sterfelijkheid herinnerde. Pijn maakte hem angstig, en de dood

was hem een verschrikking – en dat was, al zou ik nooit zo onbeschaamd zijn geweest hem daarop te wijzen, de belangrijkste reden dat hij uit Rome was gevlucht.

Toen eindelijk de vestingmuren van Brundisium in zicht kwamen besloot hij zich er niet binnen te wagen. De haven was zo groot en druk, zo vol vreemdelingen, en zo duidelijk zijn eindbestemming; hij was ervan overtuigd dat hij daar vermoord zou worden. In plaats daarvan zochten we even verderop aan de kust onderdak, in de woning van zijn oude vriend, Marcus Laenius Flaccus. Die nacht sliepen we voor het eerst in drie weken in goede bedden en de volgende ochtend gingen we naar het strand. De golven waren veel ruiger dan aan de Siciliaanse kant. Een stevige wind smeedt de Adriatische Zee onophoudelijk tegen de rotsen en het kiezelstrand. Cicero had al een hekel aan zeereizen, maar deze zee zag er wel uiterst verraderlijk uit. Toch was het onze enige kans op ontsnapping. Honderdtwintig mijlen achter de horizon lag de kust van Illyrië.

Flaccus, die zag hoe Cicero keek, zei: ‘Wapen je geest, Cicero – misschien wordt de wet niet aangenomen, of misschien spreekt een van de andere tribunen een veto uit. Er moet toch nog iemand in Rome zijn die het voor je wil opnemen – Pompeius, zeker toch?’

Maar Cicero, met zijn blik op zee gericht, gaf geen antwoord, en een paar dagen later hoorden we dat het voorstel inderdaad wet was geworden en dat Flaccus dus een halsmisdad beging, simpelweg doordat hij een veroordeelde balling in zijn woning huisvestte. Toch trachtte hij ons over te halen te blijven. Hij bleef herhalen dat hij niet bang was voor Clodius. Maar Cicero wilde er niets van horen: ‘Ik ben geroerd door je trouw, oude vriend, maar dat monster heeft vast direct toen die wet werd aangenomen een stel van zijn huurlingen erop uitgestuurd om mij gevangen te nemen. We hebben geen tijd te verliezen.’

Ik had in de haven van Brundisium een handelsschip gevonden. De gezagvoerder was, na stevig aandringen, bereid een winterse reis over de Adriatische Zee te wagen, tegen een enorme vergoeding. Toen het de volgende morgen licht werd, en er niemand in de buurt was, gingen we aan boord. Het was een stevig, breed gebouwd vaartuig, met zo’n twintig bemanningsleden, dat normaal de handelsroute tussen Italië en Dyrrachium bevoer. Ik wist er weinig vanaf, maar het schip zag er voldoende veilig uit. De gezagvoerder schatte dat de oversteek anderhalve dag zou

kosten – maar we moesten snel vertrekken, zei hij, om gebruik te maken van de gunstige wind. Dus terwijl de zeelui het schip gereedmaakten en Flaccus wachtte op de kade, dicteerde Cicero snel een laatste bericht aan zijn vrouw en kinderen: *‘Het was een mooi leven, een schitterende carrière – mijn goede kanten, niet mijn slechte, hebben mij ten val gebracht. Mijn liefste Terentia, mijn trouwste en beste echtgenote, mijn allerliefste dochter, Tullia, en die kleine Marcus, onze laatste hoop – vaarwel!’* Ik schreef het op en gaf het aan Flaccus. Hij stak zijn hand op om ons vaarwel te zeggen. Toen werd het zeil ontvouwd en werden de trossen losgeworpen; de roeiers duwden ons van de kademuur weg, en we voeren het bleekgrijze licht in.

*

Eerst ging het vlot. Cicero stond hoog boven het dek op het plateau van de stuurhut, leunend op de reling van de achtersteven, te kijken hoe de hoge vuurtoren van Brundisium achter ons verdween. Afgezien van zijn bezoeken aan Sicilië was dit de eerste keer dat hij Italië verliet sinds zijn jeugd, toen hij naar Rhodos was gegaan om welsprekendheid te leren van Molon. Van alle mannen die ik gekend heb, was Cicero qua temperament het slechtst uitgerust voor een ballingschap. Hij had de aanhorigheden van de beschaafde samenleving nodig om te gedijen – vrienden, nieuws, roddels, politiek, etentjes, toneelstukken, baden, boeken, mooie gebouwen; het moet een kwelling voor hem zijn geweest dat alles te zien vervlieden.

Niettemin was het in minder dan een uur verdwenen, opgeslokt door de leegte. De wind dreef ons krachtig vooruit, en terwijl we door de schuimkoppen sneden dacht ik aan Homerus’ ‘donkerblauwe golf, schuimend onder de boeg’. Maar toen, halverwege de ochtend, leek het schip gaandeweg zijn stuwkracht te verliezen. Het grote bruine zeil hing slap en de stuurhut, die links en rechts van ons aan hun hefbomen stonden, keken elkaar bezorgd aan. Spoedig begonnen dikke zwarte wolken zich aan de horizon samen te pakken en binnen een uur hadden die zich boven onze hoofden gesloten, als een valluik. Het licht werd schemerig; de temperatuur daalde. De zee werd veel ruiger en de wind stak weer op, maar nu waaiden de vlagen ons in het gezicht; ze bespatten ons met de koude druppels van de schuimkoppen. Hagelstenen kletterden op het zwoegende dek.